

FERNAN BRODELİN SİVİLİZASIYALARA DAİR BAXIŞLARI

Rəbiyyə Aslanova

Bakı Dövlət Universitetinin Fəlsəfə tarixi və mədəniyyətşünaslıq kafedrasının müdiri, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor

Açar sözlər: tarix fəlsəfəsi, Fernan Brodel, "Annallar Məktəbi", iqtisadi sistemlər, "uzunmüddətli tarix", "qlobal tarix", "gündəlik strukturlar"

Keywords: philosophy of history, Fernand Braudel, "School of Annals", "the long duration", "global history", "world-system theory", "everyday structures"

Ключевые слова: философия истории, Фернан Бродель, «Школа Анналов», «время большой длительности», «глобальная история», «миросистемная теория», «повседневные структуры»

"Tarix mənim üçün bütövlükdə-dünən, bu gün, sabah və perspektivlərdə olacaq mümkün tarixlərin məcmusudur. Onların yalnız birini seçib, digərlərindən imtina etmək-məncə bu çox böyük bir səhv olardı. Bu-əslində səhvlərin "tarixiləşdirilməsi" demək olardı". Fernan Brodel

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra, xüsusilə də ictimaiyyətşünaslıq sahəsində müxtəlif tədqiqat ənənələrinin (məs. sovet dövrünə qədərki, sovet dövrü və müasir dövr və s.) formalaşdığı, milli və dünya tarixşünaslığında, tarix fəlsəfəsində mövcud olan çoxsaylı nəzəriyyə və məktəblərin bir-birindən tamamilə fərqli, bəzən də ziddiyyətli olduğu ortaya çıxdı. Qədim və müasir dövlətçiliyimizlə bağlı siyasi-tarixi proseslərin tədqiqinə yenidən baxmağın zəruriliyi, öz növbəsində bu da, bəhs edilən sahələrdə mövcud olan elmi irsə bələd olmağı gündəmə gətirdi.

Müstəqillikdən əvvəlki yetmiş il ərzində mövcud olan tarixi araşdırmalarla, müstəqillik dövrünü tədqiqat metodları və üsulları arasında nə qədər böyük fərqin olmasının, tarixi proseslərin interpretasiyasının fərqli təhlil ənənələrinin formalaşmasının hamımız şahidiyik.

Yaşadığımız hazırkı dövrdə dünyada yalnız siyasi-tarixi proseslərin deyil, ictimaiyyətşünaslıq sahəsində də tədqiqat üsullarının böhran yaşaması, elmlərarası əlaqələrin zəifliyi və elmi axtarışların nəticələrinin daha da səmərəli olması üçün multidissiplinar tədqiqatların genişləndirilməsinə dair fikirlər səslənir. Bu gün artıq mövcud olan və formalaşan paradıqmaların yenə də tarixin obyektiv reallıqlarını

təhrif etməyə, qloballaşan tarixi gerçəkliyin subyektiv ideoloji, geosiyasi maraqlara tabe edilməsi yönündə istiqamətlənməsi sirr deyil.

Belə ki, dünyada baş verən böhran vəziyyəti, bir tərəfdən baş verən proseslərin səbəb və nəticələrini aşkara çıxarmağı, digər tərəfdən isə, tarixi proseslərin ənənəvi tədqiqat üsullarının natamam olmasına, kifayət etmədiyinə dəlalət etməklə, yenidən və yenidən tarixi-elmi irsə müraciət etməyi aktual məsələyə çevirir.

Həmin elmi irsdən söz düşdükdə, milli və dünya tarixşünaslığına öz yaradıcılığı ilə böyük töhfə verən epoxal isimlərdən biri kimi ilk olaraq yada düşən alimlərdən biri- Fernan Brodelidir. Onun elmi yaradıcılığını və tarix fəlsəfəsi bir məqalədə əhatə etmək, dəyərləndirmək nəinki çətindir, demək olar ki, mümkün deyil. Bununla belə F.Brodelin tarix fəlsəfəsinə gətirdiyi yeni istiqamətin yaşadığımız XXI əsr üçün əhəmiyyətini nəzərə alaraq mühüm məqamlara toxunmağa cəhd edəcəyik.

Fernan Brodel (1902-1985) XX əsr dünya, Avropa və Fransa tarixçilərinin ən görkəmli simalarından biri, tarixə dair tədqiqatlarda inqilabi yeniliklər yaratmış məşhur “Annallar Məktəbi”nə (“Salnamələr Məktəbi”) rəhbərlik etmiş dünya şöhrətli tarixçidir.

F.Brodel tarixin yaranması və tədqiqində geniş-epoxal miqyaslı sosial-iqtisadi faktorların həlledici rola malik olmasını aşkara çıxaran müasir tarixşünasların sırasında ən görkəmli şəxsiyyətlərdən biridir. O, həmçinin qeyd edildiyi kimi, “dünya sistemləri nəzəriyyəsi”nin (world-systems theory) banilərindən hesab edilir.

Tarixi zaman, sivilizasiyalara, sosial-tarixi dinamikaya dair nəzəri qənaətləri cəmiyyət həyatının təcrübəsi və tarixi faktlarla təsdiq edilməsi baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Məlum olduğu kimi, tarixi inkişaf və proseslərə formasion yanaşmadan fərqli olan sivilizasion yanaşmanın yaranması və geniş yayılması da F.Brodelin fəaliyyəti dövründə elmdə baş verən metodoloji yeniliklər sırasında mühüm istiqamətlərdən birini təşkil edirdi.

“Keçən əsrdən başlayaraq ictimai fikir tarixində ən aktual məsələlərdən biri bəşər cəmiyyətinin min illərdir qarşılaşdığı müxtəlif sivilizasiyalar arasındakı münasibətlər olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, fəlsəfə və geopolitikada, hətta iqtisadiyyat və ədəbiyyatda belə bu mövzu əsas oriyentir kimi götürülməyə başlanmışdır. Məşhur sivilizoloqlar Samuel Hantinqton, Arnold Toynbi, Fernan Brodel, Kristofer Dauson və başqaları qlobal siyasətdə əsas yeri sivilizasiyalararası münasibətlərin tutduğunu iddia edir və bu mülahizəni əsaslandırmağa çalışırlar”. (s.3- 4)

Ümumiyyətlə Brodelin Aralıq Dənizi haqqında fundamental tədqiqatında, böyük imperiyaların (məs. İspaniya və Osmanlı kimi), dünya dinlərinin, məsələn, katolik-islam qarşıdurmasında əksini tapan ixtilafının təhlili- ən parlaq mövzulardan biri olmaqla yanaşı sivilizasiyalar arasındakı münasibətlərə böyük aydınlıq gətirir.

Sivilizasiyalara dair qeyd edilən nəzəri yanaşma F.Brodelin bu sahədə mövcud olan konsepsiyaların davam etdirilməsi olmayıb, əksinə, fəlsəfi-tarixi idrakın yeni üfüqlərini açan, fənnlərarası düşüncə məkanını genişləndirən prinsipial olaraq yeni

yanaşmadır. Bu baxımdan, XX əsrin sonları-XXI əsrin əvvəllərində daha da inkişaf edən yeni postindustrial paradigmanın təməl əsaslarından biri olmuşdur.

Mühüm məqamlardan biri də “sivilizasiya ” anlayışına Brodelin fərqli yanaşmasıdır. Onun elmi irsini tədqiqi edən rusiyalı alim Y. Afanasyevin fikrinə görə, Brodelin sivilizasiya konsepsiyası həm Osvald Şpenqlerin, həm Arnold Toynbinin, həm də Karl Marksın bir-birini əvəzləyən ictimai-iqtisadi formasiyalar nəzəriyyəsiindən fərqlənir. F. Brodel üçün sivilizasiya, hər şeydən əvvəl, “oykumena” miqyaslarında başa düşülən qlobal cəmiyyətlərdir. Məhz bu anlama əsaslanaraq, o, özünün sivilizasiya konsepsiyasının digər yanaşmalardan fərqli olduğunu göstərirdi.

Bununla bağlı F. Brodel qeyd edirdi: “ Tarixi proseslərin ləng, asta gedişatı ilə, onun qəfil, sıçrayışabənzər sürətlənməsi, strukturun və konyukturun (şərait) arasında uyğunsuzluq-dissonans, tarixşünaslığın mərkəzində duran, hələ də bitməmiş müzakirə olaraq qalır. Bu prosesləri qarşılıqlı asılılıqda dəyərləndirmək lazımdır. Üstəlik də, burada onlardan hansının əsas, hansının isə ikinci dərəcəli olmasına əvvəlcədən hökm verilməsi qətiyyəən düzgün yanaşma deyil. Tarixi proseslərin eyniləşdirilməsi (identifikasiyalaşdırılməsi), təsnifatı və müqayisəsi-bu bizim əsas məsələmizdir. Tarixi zaman-reallaşdırılan proseslərin yalnız səbəbi, şərti olmayıb, nəticəsidir.”(13)

Sivilizasiyaların tarixi-müqayisəli kontekstdə öyrənilməsiindən əldə edilən elmi-nəzəri qənaətlər də belə bir yanaşmanın doğruluğunu isbat edir və onun müasir dünyanın siyasi-mədəni quruluşunun inkişaf dinamikasına düzgün model-konsepsiya verdiyini təsdiqləyirdi. Həmin qənaətlərin əsas cizgilərini belə ümumiləşdirmək olar ki, ayrı-ayrı zaman və məkan koordinatlarında yaranan, öz identikliyini formalaşdırıb seçkinləşən, eyni zamanda, bir-birindən törəyən, hətta bir-birinin daxilində mövcud olan sivilizasiyalar özlərinin antik dövrdən müasir zamana doğru tarixi inkişafı prosesində getdikcə daha çox inteqrasiyaya uğramış və daha çox universallıq keyfiyyətləri əldə etmişlər. Lakin bu proses onların özünəməxsusluğunu əlindən almamış, hətta qarşılıqlı münasibətlər rəqabət ruhunu möhkəmləndirmiş, identiklikləri sanki insanın özünüqoruma instinkti kimi onların diri qalmasını təmin etmişdir. Bütün arxaik və qədim sivilizasiyalar artıq bu gün dünyada mövcud olmasalar da, onların yaratdığı sərvətlər yalnız muzey eksponatı kimi deyil, müasir bəşəriyyətin maddi və mənəvi xəzinəsi kimi yaşayır. Müəyyən transformasiyalara uğrasa da, mövcudluğunu davam etdirən sivilizasiyalarınsa yeni doğulan sivilizasiyalarla interaksiyası tarixi-siyasi inkişafın çox maraqlı qanunauyğunluqlarını meydana çıxarmışdır.

Fernan Brodelin fikrincə, “sivilizasiya həmişə keçmişini, tarixini və müasir mövcudluğunu bir yerdə yaşayır”- bu “sivilizasiyaların davamlılığı” ideyası onların “tükənməzliyi” ideyasına da başlanğıc vermişdir. Hətta “mənəvi epoxaların eyni zamanlılığı” və “siyasi epoxaların eyni zamanlılığı” ölçüləri ilə yanaşmada məlum olur ki, ən müxtəlif tarixi epoxaların mədəniyyət və sivilizasiyaları bir-biri ilə səsləşən forma, məzmun və mahiyyətə malik olmuş, sanki eyni ideyaları və substansional dəyərləri ayrı-ayrı epizodlarda ayrı cür yaşamışlar. Osvald Şpenqler isə belə hesab edirdi ki, sivilizasiyalar mədəniyyətlərin aqoniya və ölüm məqamıdır.(4)

Sivilizasiya və mədəniyyət mövzunu ən müxtəlif sivilizasiyaların materialları əsasında geniş araşdıran tarixçi burada da yeni səviyyələri aşkara çıxarmış, mədəniyyətin fəlsəfəsi sahəsində də yeni anlayışlar təqdim etmişdir.

Adi və ya “güzəran” mədəniyyətinin, ciddi elmi təhlilini də ilk dəfə F.Brodel özünün qeyd edən “Gündəliyin strukturları. Mümkün və qeyri-mümkün olan” əsərində vermişdir. O, XV-XVIII əsrlərdə ən müxtəlif xalqların, ən müxtəlif həyat tərzləri, yaşayış, geyim, qida, pul və s. kimi aspektlərini ciddi təsvir və təhlil edərək güzəran mədəniyyətinin çoxçalarlığını əks etdirir. Onun fikrinə görə, insan bütün ömrü boyu fəaliyyətini, adi “güzəran şüuru” səviyyəsində qərar və seçimlərinə uyğun olaraq qurur.” İctimai şüur hər hansı bir dövr üçün əsas, rəhbər sayılan ideyanı mənimsəməyə meyillidir və onu həm ictimai həyatda, həm də elmdə tətbiq edir. “Əqli komforta” nail olmaq üçün faktlar müəyyən “məntiqi sapa” düzülür, məntiqsiz, “ağlabatmaz” görünən faktlar diskomfort effektini yaratdığı üçün kənarlaşdırılır. Nəticədə rəhbər sxem və modellər şüur kimi sadələşdirilmiş ideyada konkretləşdirilir”. (10;c.44)

Məhz gündəlik mədəniyyətdə sabit, təkrarolunan həyat tərz, sosial-mədəni mikro-nizamın təşkilində, dəstəklənməsində mühüm rol oynayır. Burada insan, etnik qrup, yaxud başqa birləşmənin üzvləri öz fəaliyyətlərini qura, təşkilatlandırır, energetik və psixoloji potensiallarını sərf edə bilirlər. Bu güzəran mədəniyyəti rəsmi təsisatlar tərəfindən nizamlanmanın təsirinə ən az məruz qalan sahədir. Gündəliyin mədəniyyətini mənimsəməklə insan hələ uşaq yaşlarından zəruri ünsiyyət təcrübəsinə malik olur, mədəniyyətin “böyük dünyası”na daxil olmağa qabil olur. Adi həyatda insan özünü nə qədər azad hiss etsə də bu azadlığın çərçivəsi məhdud olur. Ancaq “gündəlik-güzəran” mədəniyyəti insanı sonralar bütün həyatı boyu davranış və fəaliyyətini müşayiət edəcək, onun maraq və tələbatlarını təmin edə biləcək, adət və ənənələrə çevrilərək nəsildən-nəslə ötürülə biləcək mikromühiti, ab-havanı aşılayır. Bu mühit isə iyerarxiyalarla ev, ailə, təhsil, iş yeri, yaşayış məkanı, ölkə, bəşəriyyət, dünya müstəvilərinə qədər variasiya edir. Yüksək mədəniyyətlə, güzəran mədəniyyəti arasında uçurum, “Çin səddi” yoxdur. Yüksək mədəniyyətin element və fraqmentləri tədricən, yeri gəldikcə adi səviyyəyə keçir. Yüksək ideyalar, ideallar və s. cərcərisi olan insanlar camaatın, adi insanların fikrinə, “adi həqiqətlərə” nə qədər biganə olsalar da məhz gündəlik və güzəran səviyyəsində yeni ideyaların, innovasiyaların taleyi həll oluna bilər. Digər tərəfdən məlumdur ki, adi mədəniyyət bəzən qarşısına çıxan problemləri müstəqil həll etməyə qadir olmaya bilər. Hər halda insanlar və ölkələrarası münasibətlərdə baş verən münaqişələrin həlli, dəyişən həyatla ayaqlaşma, innovasiyaların reallaşdırılması və s. bütün bunlar yalnız gündəlik, güzəran mədəniyyəti səviyyəsində insanların mühitə münasibətini dəyişməyə sövq etməklə, varlığın və yaşamın yeni tələblərini anlamağa hazır olmaları ilə bilavasitə şərtlənmişdir. (1;s.45-46)

TARİXİ YADDAŞ VƏ MILLİ İDENTİKLİK HAQDA

Brodelin tarix fəlsəfəsində metodoloji baxımdan yenilik hesab ediləcək əsas məsələlərdən biri də **tarixi yaddaş** probleminin vacibliyinin gündəmə gəlməsi, tarixi şüur və tarixi mədəniyyətə dair yeni fikirlər oldu. Əlbəttə, tarixçilər həmişə yaddaş fenomeni ilə rastlaşmışlar. Lakin əvvəllər əsasən , tarixi xronikanın müəlliflərini, hadisələri nə dərəcədə yaxşı xatırlaması maraqlandırır. Tarixçi yaddaşda baş verə biləcək səhvlərə, unutqanlıqlara lazımlı düzəlişlər edirdi. Bu prosesdə isə o artıq tarixi yaddaşı arxa plana keçirərək, bədnam "tarixi faktla" işləməyə üstünlük verirdi. İndi isə hadisə haqqında yaddaş daha az tarixçi üçün, hadisənin özü qədər, bəzən isə hadisədən daha çox maraq kəsb edirdi. Brodelin davamçılarında olan Pyer Nor özünün "Yaddaş məkanları" adlı yeddi cildlik əsərində, onun "Fransa nədir?"-sualına: "Fransa –yaddaş deməkdir." cavabını vermişdir.

Keçmişin mənalandırılması, daha doğrusu keçmişin təcrübəsinə dair şərhlər olduqca geniş aspektlərdə və çoxsaylı anlayışlar kontekstində təsvir edilə bilər. Həmin anlayışlara misal kimi: tarixi təcrübə (keçmiş haqqında bilik və təsəvvürlər), tarixi yaddaş, tarixi şüur, tarixi mədəniyyət ictimai psixologiya və s. xatırlatmaq olar.

Diqqət yetirilməli bir məsələ də var ki, keçmişin dərk edilməsi, anlaşılmasının özünün də , artıq formalaşmış ənənəsi, başqa sözlə, tarixi təcrübəsi mövcuddur.

Yaşanılan tarixə dair təsəvvürlər çoxçalarlı olub, tarixi idrakla, tarixi biliklərlə eyni deyil. Müasir sosiologiyasının tərəfdarları nöqteyi-nəzərdən biliyə, keçmiş haqqında təsəvvürlər ixtisaslaşdırılmış elmi biliklərdən daha geniş olub, ümumiyyətlə arxaik təsəvvürlərdən tutmuş, dinlər, fəlsəfələr, ideologiyalar, sənət və s. də əhatə edir. Bu nöqteyi-nəzərdən, tarixi yaddaş və təcrübə keçmiş haqqında biliklər üçün əsas rolunu oynayır.

Tarix fəlsəfəsinin yeni paradigmasınının formalaşmasında F.Brodelin rolu ***"Tarixçilər hər yeni gələn nəslin suallarına cavab verməli olurlar". Fernan Brodel***

F.Brodelin adı fransız tarixşünaslığında yalnız bilavasitə "Sənamələr məktəbi" timsalında həyata keçirilən miqyaslı fəaliyyətlə bağlı deyil. Bütövlükdə müasir dünya tarix elmində tədqiqat metodu və paradigmasınının köklü dəyişikliklərə uğraması əhəmiyyətli dərəcədə onun adı ilə bağlıdır.

1958-ci ildə F.Brodelin başlıca metodoloji məqaləsi "Tarix və ictimai elmlər: uzun müddətli tarixi zamanda" adlı konseptual məzmunlu və iri həcmli məqaləsi işiq üzü görür. (11)

Məlum olduğu kimi, müxtəlif elm sahələrində dünyanın dərk edilməsi ilə bağlı mövcud olan problemlər ötən əsrdə xüsusilə aktual məsələyə çevrilmişdir. Eyni zamanda, əsasən XX əsrdən etibarən tarixin fəlsəfəsi ilə bağlı tədqiqatlarda tətbiq edilən yanaşmalar və əldə edilən qənaətlərin təcrübə sınaqdan çıxması baxımından çətinliklər artmağa və dolayısı ilə tarixi böhranlarda əks olunmağa başladı.

Qeyd etmək lazımdır ki, tarix elminin böhranı hələ XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq müşahidə edilirdi. Bu dövrdə pozitivistlər tarixin metodologiyasını təbiət

elmlərinə uyğun formada qurmaq istəyirdilər. Bu zaman tarixşünaslıq tarixin nəqlini xatırladırdı, onu yazanlar tarixi hadisələrin səbəblərinin izahı haqqında yazmağı düşünmürdülər. XX əsrin birinci yarısında tarixin dərkilə bağlı böhranın aradan qaldırılması istiqamətində yeni addım atıldı. Bu zaman ingilis tarixçisi Edvard Karr belə bir fikirlə çıxış etdi ki, "tarix – şərhlerdir" və Qərb elmi fikrində tarixin izahı istiqamətində tədqiqatlar aparılmağa başlandı.

Fransa Annallar məktəbinin yaradıcıları olan Lüsüen Fevr və Mark Blok pozitivistlərə əks olan bir fikir irəli sürdülər ki, tarixçi hadisələrə yaradıcı yanaşmalıdır. "Annallar məktəbi" sivilizasiyalara xas mədəniyyətlərin öyrənilməsini əsas məsələ kimi qaldırırdı. Bu isə öz növbəsində tarixi faktların izahı ilə bağlı fənlərarası yanaşma tələb edirdi. Onlar A.Toynbinin "Tarixin tədqiqi" əsərində təqdim etdiyi nəzəriyyəyə tənqidi yanaşırdılar.

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq, ümumilikdə elmdə, o cümlədən, ictimai və humanitar elmlərin tədqiqində mövcud olan yanaşmalara münasibət dəyişməyə, ənənəvi təhlil metodlarına tənqidi münasibətlər bildirən rəylər çoxalmağa başladı. Qeyd edilən dövrdə, İstər bütün dünyada, istərsə də Avropa ölkələrində ictimai-humanitar elmlər mürəkkəb problemlərin həlli metodları ilə bağlı olan çətin transformasiya və yeni axtarışlar dövrünü yaşayırdı. Baş verən qanlı müharibələr, milyonlarla insanın öz həyatını qana qərq etməsi, sivilizasiyanın sanki barbarlıq mərhələsinə qədəm qoyma və s. problemlər düşmək olar ki, ictimai elmlərin bütün sahələrində tədqiqat metodlarının, eləcə də, tarixin köhnə modelinin qüsurlu olmasına dair mübahisələrə təkən verdi.

Qeyd edilən bütün bu məsələlər tarixin tədqiqat üsullarının və tarixçilərin baxış bucağının cahan müharibələrinə qədər olduğu kimi qalmasını mümkün edirdi. Həmçinin XX əsrdə "elmi inqilab" adlanan proseslərlə paralel olaraq, elm ümumi böhran vəziyyəti yaşayırdı.

Bir sıra nəzəri çağırışlara və metodoloji tələblərlə üz-üzə qalan ictimaiyyətsünaslar çoxsaylı suallara cavab vermək zərurətində qalmışdılar.

Həmin sualların sırasında ən mühümləri: ictimai elm cəmiyyətə nə kimi xidmət etməlidir, nəyə lazımdır və s. idi.

1977-ci ildə, ABŞ-ın Con Hopkins universitetində məruzə ilə çıxış edərək, F. Brodel özünün yeni tarix fəlsəfəsi və yeni metodoloji mövqeyini izah etməsi baxımından son dərəcə əhəmiyyətli fikirlərini səsləndirdi. O qeyd etdi: "Tarixçilər üçün proseslərin "necə?" baş verməsini anlamaq, necə sualı asandır. Halbuki, böyük tarixi proseslərin yaranma səbəblərinə aydınlıq gətirən: "niyə? nə səbəbə? nəyin naminə?" kimi suallara cavablar tapılması çox önəmlidir. Hələlik tarixçilər üçün nəticələri sezmək daha əlverişlidir, nəinki böyük problemlərin mənşəyini dərk etmək." (20)

F. Brodel özünə qədərki ənənəvi tədqiqat metodlarından heç də imtina etməyərək, onları daha da təkmilləşdirmiş və zənginləşdirmişdir. Böyük alim sosial zaman konsepsiyası və sosial zaman strukturunun xüsusi vurğulanması əsasında ictimai-humanitar elmlərin sintezinə imkan yaradan yeni metodologiyayı təqdim etmişdir.

Qeyd edilən xüsusiyyətlər ən çox, tarix fəlsəfəsini də əhatə etmişdi desək, yanılmazıq. Bu özünü keçmişdə baş verən hadisə və proseslərin tədqiqinin yeni variantlarının ortaya çıxmasında, zaman xüsusi və ümumi, fərdi,şəxsi və ictimai müstəvilərin, mikro və makrotarixi aspektlərin bir-birinə qarşı qoyulmaqla deyil, qarşılıqlı bağlılıqda araşdırılmasının vacibliyinin aşkara çıxmasında biruzə verdi.

Bu işə görkəmli alimin buraya tarixin subyektivi və obyektivi ilə özünə qədər mövcud olan tarixi zaman təsəvvürlərini və məkan hüdudlarını olduqca genişləndirməklə, tarix elminin tədqiqat predmetini dəyişməsi ilə mümkün olmuşdur.

Bütün bunların nəticəsində işə dolayısı ilə, tarixin yeni fəlsəfi konsepsiyasının ortaya çıxmasına vəsələ olmuşdur.

İstər makrotarixi hadisələrin, qlobal-ümumdünya tarixinin, istərsə də, regional və lokal tarixlərin yaranması və inkişafının yeni konsepsiyaları meydana gəldi. Qeyd edilənlər tarixi tədqiqatlarda elmlərarası inteqrasiya imkanları, fənlərarası sintez üsullarını artması yolları məlum oldu. Sonradan bu proseslər yeni elm sahələrinin yaranmasını şərtləndirdi. Tarix elminin nəzəriyyə və metodologiyaları daha da zənginləşdi.

F. Brodelin və "Annallar məktəbinin" tarixşünaslıqda və tarix fəlsəfəsində yaratdığı metodoloji çevrilişin mahiyyəti tədqiqatçılar tərəfindən aşağıdakı kimi ümumiləşdirilir:

– Tarix - insanlar və zaman haqqında elmdir. Zaman gedişi ilə insan cəmiyyətində baş verən dəyişikliklərin yalnız yazlı mənbələr vasitəsi ilə deyil, bizə müyəssər olan istənilən məlumat və imkanlar nəticəsində öyrənilməsi və tədqiqi haqda elmdir. Buna görə də, tarixi tədqiqatlarda yeni metodlar və artıq məlum olan mənbələrin bir daha, təkrar təhlili zəruridir;

– Tarix elminin hədəfi-zamanla bağlı insanlar və dövlətlər arasında baş verən proseslərin anlaşılması, "keçmişə keçmişin öz gözləri ilə baxmaq" bacarığıdır. Tarix-yalnız səthdə olan siyasi faktları tədqiq etmək deyil, keçmişdə qalan reallığın bütün çoxçalarlığında öyrənilməsidir;

– Tarix-reallığın ən müxtəlif sferalarını öz tədqiqatına cəlb etməli, digər elmlərlə və izah metodları ilə əməkdaşlıq etməli, keçmişin mümkün qədər dolğun mənzərəsini yaratmalıdır. Keçmişə fraqmentlərə, hissələrə bölmək məqbul yanaşma deyil;

– Tarixçi-keçmişə hər hansı problemə yaxınlaşdığı kimi- təəccüblə-münasibət göstərməli, ona yeni-yeni suallar ünvanlamalı, artıq məlum olan ənənəvi versiyalarla kifayətlənməməlidir. Çünki onlar yanlış və ya natamam ola bilər. (23)

F. Brodelin tarix fəlsəfəsində təqdim etdiyi *yeni metodologiyanın yolu* o qədər də asan olmamışdır. Xüsusilə də nəzərə alınsa ki, söhbət onun dövründə tarixşünaslıqda yüzillərlə davam edən bir ənənənin tənqidindən gəlirdi, onda bunu daha aydın başa düşmək olar. Belə ki, bəhs edilən dövrdə hər şey konkret metod əsasında baş verirdi: tarixçi yazılı mənbələri əldə edərək, onun əsasında keçmişdə nə baş verdiyini yoxlayıb izah etməlidir. Bu paradigmanı dəyişmək Brodel və onun rəhbərlik etdiyi illərdə "Salnamələr" məktəbinə çox böyük zəhmət bahasına başa gəldi.

XX əsrin sonlarına doğru ikiqütblü dünyanın çökməsi, qloballaşma prosesi və ictimai elmlər qarşısında məzmun və mahiyyətə tam fərqli bir sosial, siyasi, iqtisadi, mənəvi gerçəkliyin aşkar olunması ilə əlaqədar tarix fəlsəfəsinin metod və nəzəriyyəsində də zəruri dəyişikliklərə yaranan ehtiyac F.Brodel irsinə dönə-dönə müraciət etməyi gündəmə gətirdi. F.Brodelin tarix fəlsəfəsi ideyası, onun elmi, tarixi-fəlsəfi irsi dünya elminə əhəmiyyətli təsiri göstərdi və indiyə qədər öz aktuallığını saxlayırlar

Alimin yaradıcılığını tədqiq edən Y. Afanasyevin fikrinə görə, “F.Brodel öz dövrünün tarix elmində diqqət mərkəzində olan problemlərinin ən geniş spektrinə toxunmuş, tarixi proseslərə refleksiyanın yeni tipinin, praqmatik, genetik, məntiqi və dialektik metodlardan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən yeni metodologiyanın təməlini qoymuşdur. Brodelin toxunduğu problemlərin universallığı və onların həllinə novatorluqla yanaşması, həmçinin fransız aliminin irsinin müasir dövrün özündə bir sıra yenilikləri saxlaması və elmi axtarışların gözlənilməz perspektivlərinə yol açmasında özünü göstərir”.(9,c.201)

F.Brodelin tarixi-fəlsəfi konsepsiyasının əsas metodoloji xüsusiyyətlərinə gəldikdə isə, alimin fikrincə bunlar-fəlsəfi “holizm-bütövlük-vəhdət” ideyası ilə, eləcə də, ümumi, “total sosial fenomen”, model, struktur, sinxroniya, şərait, hadisə, sosial zaman” və s.anlayışları ilə ifadə edilə bilər.

Yeni-qeyri-klassik metodoloji dönmənin müxtəlif elm sahələrində təmsilçiləri, fransız tarixçisinin yaradıcılığına metodologiya nöqtəyi-nəzərindən ən çox təsir etmiş sosioloq, tarixi yaddaş”, “kollektiv yaddaşa” dair nəzəriyyələrin banilərindən olan Moris Halbvaksı, antropoloq və tarixçi Marsel Mossu, psixoloqlar Şarl Blondel və Anri Vallonu, antropoloq Kloda Levi-Strossu göstərmək olar. Brodelə ən böyük təsiri ümumi sistemlər nəzəriyyəsinin, sistemli təhlil metodunun fəlsəfəsi göstərmişdir. Belə ki, Brodelin konsepsiyasını tarix fəlsəfəsi olmadan təsəvvür belə etmək mümkün deyil.

Brodelin tarixi zaman və məkan konsepsiyalarına şahidi olduğu və əsir düşdüyü dünya müharibəsinin gətirdiyi faciələr mühüm psixoloji təsir etmişdir. Müharibə dövrünün qanlı-qadali hadisələrinin fəvqünə qalxa bilmək, bəşəriyyətn üzleşdiyi bu fəlakətin gerçək tarixi-fəlsəfi səbəblərini dərk etmək, ilk baxışda aşkar görünən proseslər arxasında üzünmüddətli tarixi zaman gedişində davam edən gizli və dərin qatlarını görmək cəhdləri Brodelin elmi axtarışlarının əsasını təşkil etmişdir.

Metodoloji planda F.Brodelin elmi irsinin aktuallığı, yaşadığımız XXI yüzillikdə sivilizasion yanaşma, sivilizasiya fenomeninin təkzibedilməz əhəmiyyəti kontekstində, nəzəriyyənin elementlərinin real cəmiyyət həyatına nöqsanlı tətbiqinin çoxsaylı nümunələrinin olması, bəzən yeganə həlledici amil kimi izah edilməsi və s.-lə bağlıdır. S.Hantinqtonun “sivilizasiyaların toqquşması” nəzəriyyəsi buna misal ola bilər. Tarix fəlsəfəsində, ümumilikdə ictimaiyyətsünaslıq elmləri kompleksinin metodoloji sistemində sivilizasion yanaşmanın Brodel anlamında tamamilə fərqli izahları mövcuddur.

Bu aspektdə tarixi zaman və tarixi məkan haqda bilikləri sistemləşdirilməsi, cəmiyyət və dövlətlərin inkişafının arxetipik modellərinin dərk edilməsi baxımından analitik metodoloji vasitə rolunu oynayır. Tarixi-fəlsəfi araşdırmaların problemlər dairəsinin- mahiyyəti, strukturun və məzmununun əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməsinə, tarixi prosesin yeni mənzərəsinin canlanmasına, zaman gedişində transformasiyaya uğramasını təhlil etməyə imkan yaradır.

Brodelin interdisciplinar (fənlərərası) və multidisciplinar tədqiqatların əsaslarını yaratmağa imkan verən konsepsiyası, ictimai cəhətdən-humanitar elmlərdə ümumən qəbul olunmuş, ənənəvi mövcud olan klassik nəzəriyyələrlə, müasir yanaşmalar bir-birini nəinki inkar edir, əksinə bir-birini tamamlayaraq, tamamlayır və zənginləşdirirlər.

Özünün son müsahibələrindən birində F. Brodel tarixin mənası və tərəqqi anlayışına münasibətini belə bildirmişdir: "Mən insanların, intellektin və əxlaqın tərəqqisinə dərinə inanıram. Bununla belə, tarix özünü birmənalı deyil, təntənəli "ispan nümayişi (karnavalı)" kimi aparır. Hər dəfə, iki addım irəli atanda, bir və ya iki addım da geri atır. Tarix- həm mənə, həm də mənasızlıqdan ibarət bir dinamik struktur təşkil edir. O, yalnız Allah deyil, həm də iblisdir."

Bütün ziddiyyətlərinə baxmayaraq insan, tarix və zaman münasibətlərinə F. Brodelin nikbin yanaşması bu gün dərin problemlər içində parçalanan dünya tarixinin gələcəyi ilə bağlı həm ümidlərə, həm də dərin düşüncələrə sövq edir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Aslanova R. Qloballaşma və mədəni müxtəliflik. Bakı: «Elm», 2004.- 264 s.
2. Braudel F. A History of Civilizations. New York: Penguin Books, 1993, 436 p.
3. Həbibbəyli Ə. Sivilizasiyaların kəsişməsində türk dünyası. Bakı, "Elm və təhsil", 2011 – 264 s.
4. Feyziyev C. Mədəniyyətlərərası münasibətlərin siyasi-humanitar problemləri // <http://cavansir.feyziyev.com/bloq/elmi/medeniyyetlerarasi-munasibetlerin-siyasi-humanitar-problemleri.php>
5. Foundation House of Human Sciences//<http://www.fmsh.fr/en/foundation/27675>)
6. Афанасьев Ю. "Историзм против эклектики. Французская историческая школа "Анналов" в современной историографии". М.: "Мысль", 1980. –277 с.
7. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм. Том 1. Структуры повседневности. Возможное и невозможное. М, 1986. 623 с.
8. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм. Том 3. Время мира. 1992. 681 с.
9. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. Т.1. Структуры повседневности: возможное и невозможное. Пер. с фр. 2-е изд. 2006 г. М.: Издательство «Весь Мир». 592с.// <https://www.vesmirbooks.ru/books/catalog/history/172/>

SUMMARY

Fernand Braudel's Views On Civilizations

Rabiyyat Aslanova

The article was dedicated to the actual problems of Fernand Braudel's historical philosophy and his great contribution to history as the precursors of world-system theory. The basic concepts of modern historical researchers and his different approach to the history of philosophy and civilization have been analyzed. The new terms like global history, “longue durée”, world-system theory, the structures of everyday life and also issues like historical memory and national identity were investigated in the terms of modernity in his activity. According to author researches, Fernand Braudel's historical philosophy is one of the actual outlooks within the XXI century philosophical theories.

РЕЗЮМЕ

Взгляды Фернана Броделя На Проблему Цивилизации

Рабият Асланова

Статья посвящена философии истории Фернан Броделя. В нем рассказывается о большом вкладе в мировую историческую науку, научного наследия Ф.Броделя. Автор так же анализирует новые методы, базовые концепции и основные понятия составляющие теоретическую конструкцию новой парадигмы исторических исследований.

Для понимания философии истории Фернана Броделя объясняются такие понятия, как «длительная время-la longue durée», «глобальная история», «миросистемный анализ», «повседневные структуры», так же его взгляд относительно вопросов исторической памяти и национальной идентичности.

В конце статьи автор приходит к выводу, что философия истории Броделя имеет большое значение в 21-ом веке и особенно актуальны в плане развития современных мультидисциплинарных исследований.